

dayanmakta olup büyük dedeleri Emel-vîler'in zulmünden kaçarak Hindistan'a yerleşmişlerdir. İlk öğrenimini memleketinde tamamladı. 1721'de tahsil için, ana tarafından dedesi meşhur âlim ve dört dilde (Arapça, Farsça, Türkçe ve Hintçe) şair olan Abdülcelîl-i Bilgrâmî'nin yaşadığı Şahcihanâbâd'a gitti ve ondan Arapça, hadis ve siyer öğrendi. Orada iki yıl kaldıktan sonra Bilgram'a döndü. Dayısı Muhammed b. Abdülcelîl'den aruz, kafiye ve edebî ilimleri okudu. 1730'da dayısı Mîr Muhammed'in ordu vak'anüvisliği yaptığı Sihvan'a (Sivistan) gitti. Burada dayısının nâibi olarak dört yıl kaldı. 1734 yılında önce Delhî'ye, sonra da Bilgram'a döndü. Bu seferi sırasında Hazîn-i Lâhicî ve Vâlih-i Dağistânî gibi şairlerle görüştü. Mekke ve Medine'ye giderek iki yıl kaldı (1738). Medine'de Şeyh Muhammed Hayât es-Sindî'den *Şaḥîḥ-i Buḥârî*'yi okudu ve *Kütüb-i Sitte*'den icâzet aldı. Hindistan'a döndüğünde (1739) Evrengâbâd şehrine yerleşti. 1745'te müstakbel Haydarâbâd nizamı Nevvâb Nizâmüddevle Âsafcâh'la karşılaştı ve ondan malî yardım gördü. Bununla beraber Âzâd hiçbir zaman onun sarayına girip kendisi için kaside yazmadı. Âzâd aynı zamanda Haydarâbâd başveziri Samsâmüddevle Şahnevâz Han'la da çok iyi dosttu. Adı geçen başvezinin 1757'de gözden düşmesi üzerine ona yeniden eski itibarını kazandıran yine Âzâd oldu. Hatta Samsâmüddevle'nin katlinden sonra onun tamamlanmamış *Me'âşirü'l-üme-râ*' adlı eserini yok olmaktan kurtarıp bastıran da Âzâd'dır. 1764'te Haydarâbâd'dan Evrengâbâd'a döndü ve burada Şah Mûsâfir Guddüvânî'nin türbesinde zâhidâne bir hayat sürdü ve resmî görev kabul etmedi.

Şiirlerini daha çok ilkbahar aylarında yazan Âzâd Arapça, Farsça eserler verdi. Kendisinden önce hiçbir Hintli şair Arapça divan tertip etmemiş ve onun kadar Arapça şiir söylememiştir. Belki de bu sebeple şiirlerinde zaman zaman kendini övmüş, diğer şairlerden üstün olduğunu söylemiştir. Edebiyat tenkitçileri de Âzâd'ın şiirlerini emsalinden üstün görür ve o devirde Hindistan ile Arap âlemi arasında bir yakınlık bulunmadığı için lâıyk olduğu şekilde tanınmadığını belirtirler. Hint ve Sanskrit şiirindeki teşbihi ve diğer edebî sanatları Arap şiirine ilk sokan şair olarak da bilinmektedir. Gazel ve kasidelerinde Hz. Peygamber'i övdüğü için kendisine Hassânü'l-Hind

(Hindistan'ın Hassân b. Sâbit'i) ve Meddâhu'n-nebî lakapları verilmiştir.

Âzâd-ı Bilgrâmî Evrengâbâd'da vefat etti ve Ravza denilen yere defnedildi.

Arapça Eserleri. 1. *Sübḥatü'l-mercân fî âşâri Hindistân* (Bombay 1303/1886, taş baskı). Müellifin en meşhur eseri olup bazı müstakil kitaplarını da ihtiva etmektedir. Bunlardan biri, Hindistanlı âlim ve kelimcilerden kırk dört kişinin hal tercümeleriyle beraber Hz. Peygamber'in methine dair şiirlerini de ihtiva eden *Tesliyetü'l-fu'âd*'dır. Eserde yer alan ikinci kitabı, tefsir kitaplarıyla hadis şerhlerinden Hindistan'la ilgili bilgileri toplayarak meydana getirdiği *Şemmâmetü'l-anber fî mâ verede fî'l-Hind min seyyidü'l-beşer* adlı eseridir. *Sübḥatü'l-mercân*'da ayrıca Arap ve Hint dillerinde belâgat ile Hintliler'e ve Araplar'a göre sevgi konusuna dair birer bölüm bulunmaktadır. 2. *Dîvân*. 3000'den fazla beyit ihtiva eden üç ciltlik bir eserdir (Haydarâbâd 1300-1301/1882-1883). 3. *Muḥtârü Dîvânü Âzâd*. Yazarın *es-Seb'atü's-seyyâre* adıyla anılan yedi şiir divanından seçilen şiirleri muhtevidir (Leknev 1328/1910). 4. *Ḍav'ü'd-derârî şerhu Şaḥîḥ-i-Buḥârî*. Haremeyn'de bulunduğu dönemde Kastallânî'nin *Şaḥîḥ-i Buḥârî* şerhinden "Kitâbü'z-Zekât"ın sonuna kadar hulâsa ettiği tamamlanmamış bir eserdir. Kitabın müellif hattı nüshası, Siddık Hasan Han'ın oğlu Seyyid Nûrû'l-Hasen'in kütüphanesinde bulunmaktadır. 5. *Mazḥarü'l-berekât*. Âzâd'ın ömrünün son yıllarında mesnevî tarzında yazdığı tasavvufî ve ahlâkî mahiyetteki şiirlerdir. 6. *Keşkül*. Eserin müellifin el yazısıyla olan nüshası Haydarâbâd Âsafîyye Kütüphanesi'ndedir. 7. *Şifâ'ü'l-alîl fî'l-işlâḥâtü'alâ ebyâtî ebî'l-Ṭayyib el-Mütenebbî*. 1197 yılında kaleme aldığı bu eserde Mütenebbî'nin şiirlerinde görüldüğü hataları tashih etmeyi hedef almıştır. Kitap N. Ahmed el-Fârûkî tarafından *Şekâfetü'l-Hind* mecmuasında yayımlanmıştır (Delhi 1984, XXXV, sy. 3-4).

Farsça Eserleri. 1. *Me'âşirü'l-kirâm fî târiḥi Bilgrâm*. Bilgramlı mutasavvıflar hakkında yazılmış muteber bir kaynaktır (Agra 1910, taş baskı). 2. *Ḥizâne-i Âmirre*. 135 kadar İranlı eski ve yeni şair hakkında kısa bilgiler ihtiva eden alfabetik bir eserdir (Cavnûr 1871, 1900). 3. *Serv-i Âzâd*. Hindistan'da Farsça ve Urduca şiir söyleyen 143 şairin biyografisini veren bir eserdir (Lahor 1913). 4. *Senedü's-sa'âdât fî ḥusni ḥâtîmeti's-sâdât*. Hz. Pey-

gamber'in soyundan gelen kimselerin faziletiyle âkibetlerinden bahseden bu kitap Bombay'da basılmıştır (1865). 5. *Şecere-i Ṭayyibe*. Bilgram'da yetişen mutasavvıfların hayatına dairdir. 6. *Ravzatü'l-evliyâ*. Âzâd'ın gömülmüş olduğu Ravza adlı kabristanda yatan dokuz zat ile kendisinin hal tercümesini ihtiva eden bu eser de basılmıştır (Evrengâbâd 1892). 7. *Yed-i Beyzâ*. Farsça yazan 532 şairin hal tercümelerini ihtiva etmektedir. 8. *Dîvân*. Farsça gazel, rubâi ve kıtalarını ihtiva etmektedir. Diğer Farsça şiirleri *Serâpâ-yı Ma'şûk* ve *Dilkeşnâme* adlı eserlerinde bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Siddık Hasan Han, *Ebcedü'l-ʿulûm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-ilmîyye), III, 250-252; Zübeyd Ahmed, *el-Âdâbü'l-ʿArabîyye*, s. 198-200, 217-220, 246-252, 298-299; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 600-601; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-ḥavâṭır*, VI, 201-205; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, V, 314; Abdülmaksûd Muhammed Şalkâmî, "Ḥassânü'l-Hind Ḡulâm 'Alî Âzâd", *Mecelletü'l-Ezher*, XLVIII/9-10, Kahire 1976, s. 1472-1482, 1707-1720; XLIX/3 (1977), s. 496-509; Fazlurrahmân en-Nedevî, "Ḡulâm 'Alî Âzâd el-Bilgrâmî", *Şekâfetü'l-Hind*, XXXVIII/3-4, Delhi 1987, s. 128-136; "Ḡulâm Ali", *IA*, IV, 823-824; A. S. Bazmee Ansari, "Âzâd Bilgrâmî", *EJ*² (İng.), I, 808; a.m.f., v.dğr., "Âzâd-ı Bilgrâmî", *UDMI*, I, 104-110; M. Siddiqi, "Âzâd Belgrâmî", *EIr*, II, 171-173; Rızâ Rızâzâde, "Âzâd-ı Bilgrâmî", *DMBİ*, I, 317-319.

İSMAİL L. ÇAKAN

AZÂFİRE

(العذافرة)

Müşebbihe'den
İbn Ebû'l-Azâfir'in
ilâhlığını iddia edenlere verilen ad
(bk. MÜŞEBBİHE).

AZÂİM

(العزائم)

Cinleri ve şeytanları
itaat altına almayı öğrettiği
ileri sürülen bir ilim.

Azâim Arapça *azîmet* kelimesinin çoğuludur. Kişinin kalbini bir şeye bağlayarak bütün mânevî ve ruhî gücüyle ona yönelmesine *azîmet* denir. Azâim ilmini bilenler bu yolla bazı cinlere ve şeytanlara tesir ederek onları itaatları altına aldıklarına, kendi hizmetlerine soktuklarına ve bunlar sayesinde birtakım hastalıkları tedavi ettiklerine inanırlar.

Taşköprizâde ve Kâtip Çelebi başta olmak üzere Osmanlı âlimleri, hatta İslâm

âlimlerinin çoğu böyle bir tesir meydana getirerek sonuç almanın aklen ve şer'an câiz olduğu görüşündedir. Taşköprizâde, azâimle savunulan bir kalenin yine azâimle tesirsiz hale getirilerek Sultan Mahmûd-ı Gaznevî tarafından fethedildiğini anlatır. Yapılan duanın kabul edilmesi halinde Allah'ın iradesi kulun isteğini nasıl yerine getiriyorsa azâimde de Allah'ın, himmet sahibinin dileğini yerine getirdiğine inanılır. Kâtip Çelebi, himmet sahibinin azâim yoluyla isteğini gerçekleştirmesinin niteliği konusunda çeşitli görüşler ileri sürer. Ona göre azâimin biri mubah, diğeri haram olmak üzere iki şekli vardır. Hakkında hadis bulunan ve şifa hassasına sahip olan âyetler ve esmâ-i hüsnâ ile yapılan azâim câiz, sihir, büyü ve tılsım şeklinde yapılan azâim ise haramdır (bk. CİN).

BİBLİYOGRAFYA :

Taşköprizâde, *Mevzûâtü'l-ulûm*, I, 398; a.m.f., *Miftâhu's-sa'ade*, I, 366-367; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1137; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XXIII, 202.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

AZAK

Sovyetler Birliği'nin
Rostov özerk bölgesinde şehir.

Azak (bugün Azov), Don nehri kıyısında Taganrog körfezine 7 km. mesafede bulunmaktadır. Nüfusu 1983'te tahmini 78.000'dir. Bu körfez Azak denizi-ne açık olup Azak denizi de (38.000 km²) Kerç Boğazı ile Karadeniz'e bağlıdır. Şehir Yunanlılar'ın Tanais, Türkler'in Ten adını verdikleri Don nehrinin denize döküldüğü yerde kurulmuştur. Burada önceleri Tanais adıyla Miletliler tarafından tesis edilen bir koloni bulunuyordu. Daha sonraları batıya yapılan göçler sırasında Hazarlar ve Peçenekler'in nüfuz sahasına girdi ve nihayet Altın Orda Dev-

leti'ne bağlandı. Ortaçağ'da tamamen terk edilen Tanais'in yerini yakınında bulunan Tana şehri aldı. Karadeniz ticaretinin önemli mevkilerinden biri olan Tana'da Cenevizliler gibi Venedikliler de XIV. yüzyılın ilk yarısında bazı ticarî müesseseler açtılar ve bir konsolos bulundurdular. Altın Orda Hanı Özbek Han şehirde bir mahalle oluşturmak isteyen Venedikliler'e 1332 yılında muayyen bir vergi karşılığında bu izni verdi. Türkler tarafından verilen Azak adı 1317'den itibaren paralar üzerinde görülmeye başlanmıştır. 1410'da Kıpçak Hanı Pulad Bey şehre hücum ederek büyük zarar verdi, 1418 yılında da benzer tahribat Kerimberdi Han tarafından yapıldı.

Bu dönemde bölgedeki en etkin ticaret balıkçılık ve hayvan üretimi üzerine idi. Ayrıca Azak köle ticaretinde ileri bir merkez durumunda bulunuyordu.

Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirmek isteyen Fâtih Sultan Mehmed zamanında Gedik Ahmed Paşa kumandasındaki donanma başta Kefe olmak üzere Azak ve civarını fethetti ve buradaki İtalyan kolonilerinin varlığına son verdi (1475).

Osmanlı idaresinde Azak, o dönemde ticaret yollarının değişmesi sebebiyle eski önemini kaybetti ve sadece bir serhad kalesi olarak uzun süre Don Kazakları'nın ve Ruslar'ın Karadeniz'e inmelerine engel olacak müstahkem bir mevki halinde kaldı. XVI. yüzyılın ilk yarısına ait tahrir defterlerinde Azak Kefe sancağına bağlı bir kaza olarak görülmektedir. Bu dönemde kale muhafızları ile birlikte Azak şehrinin nüfusu 2000 civarındaydı ve Venedik, Ceneviz, Toprak adlı üç kalesi bulunuyordu (BA, TD, nr. 370, s. 490).

Bölgenin ticarî öneminden dolayı Don Kazakları her zaman Azak'ı ele geçirmek hayali ile yaşamışlardır. Şehrin ilk muhasarası Kazaklar'ın reisi Dimitraş tarafından 1559'da gerçekleştirildi ise de Osmanlı donanması Azak Kalesi'ni savunan Ali Reis'in yardımına yetişti. Nihayet 1637'de Kazaklar kaleyi ele geçirdiler. 1641 yılı yazında Kaptanıderyâ Siyavuş Paşa'nın da bulunduğu kuvvetler Özi muhafızı Deli Hüseyin Paşa idaresinde kaleyi üç ay kadar kuşattıysa da sonuca ulaşmadan eylül sonunda kuşatmayı kaldırdılar. Sefere bizzat katılan Evliya Çelebi bu durumu oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Buna karşılık kaledeki 5500 Kazak askerinin müdafaası da XVII. yüzyıl Rus edebiyatına

yansımıştır. Başarısızlıkla biten bu kuşatmadan hemen sonra 1642'de Azak seferiyle görevlendirilen Sultanazâde Mehmed Paşa ve Kırım Hanı IV. Mehmed Giray Azak önlerine geldiklerinde Kazaklar için ciddiyetini anladılar ve kaleyi ateşe vererek kaçtılar. Kefe Beylerbeyi İslâm Paşa harap kaleyi tamir ve muhafaza etmek üzere görevlendirildi. Karadeniz sahillerinin Kazak saldırılarına karşı sadece Azak Kalesi ile korunamayacağını gören Osmanlılar, Don nehri üzerinde Sedd-i İslâm Kalesi, Kule-i Sultaniyye gibi yeni tahkimatlar yaptılar (1660-1662).

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre, XVII. yüzyılda Azak Kalesi dört köşeli, 4000 adım çevresi olan bir kale idi. Aynı sur içinde üç bölümden oluşan şehirde Frenk Hisarı diye bilinen kısım Venedikliler'e aitti. Diğer bölümler, Ortahisar diye bilinen Ceneviz Kalesi ile Tatar akıncılarının oturduğu Toprak Kalesi idi. Şehirde 2650 evden başka paşa sarayları ve konaklar bulunuyordu. Ayrıca Azak'ta 13.000 asker ve pek çok top mevcuttu. XVII. yüzyılın sonlarında Çar I. Petro Rusya'nın Karadeniz'e çıkışını gerçekleştirmek üzere Azak'ı büyük bir ordu ile kuşattı. 1695 yılında doksan beş gün süren bu kuşatmanın başarısız kalması üzerine I. Petro Don nehrinde bir donanma oluşturdu ve Azak Kalesi'ni karadan ve denizden 31.000 asker ve 170 topa muhasara ederek teslim aldı (6 Ağustos 1696). Bu sırada kalede 7000 asker bulunuyordu. Azak Kalesi'nin Ruslar'ın eline geçmesi Karlofça müzakerelerinde Osmanlılar'a karşı Rusya'nın durumunu güçlendirdi ve İstanbul Antlaşması'yla (1700) kale Rusya'ya bırakıldı. 1696-1711 arasında Azak sahillerinde Rusya tarafından 215 gemi inşa edilmiş ve böyle-

Azak

Azak'ta
Tuktamış
adına
basılmış
783 (1381)
tarihli
gümüş
sikke
(İstanbul
Arkeoloji
Müzesi,
Teşhir, nr. 2359)